

● પ્રસ્તાવના	10.10 અંદાજપત્રના ખાતા
10.1 અંદાજપત્રનો અર્થ	10.10.1 આવક બાજુ
10.2 અંદાજપત્રના ઉદ્દેશ્યો	10.10.1.1 મહેસૂલી આવક
10.2.1 સત્તા સમૂહોની મંજૂરી મેળવવી	10.10.1.2 મૂડી-આવક
10.2.2 સંસાધનો અને જવાબદારીઓનો અંદાજ મેળવવા	10.10.2 ખર્ચબાજુ
10.2.3 સાધન-ફાળવણીને યોગ્ય દિશા મળે છે	10.10.2.1 મહેસૂલી ખર્ચ
10.2.4 પ્રજાની જાણકારી માટે	10.10.2.2 મૂડીખર્ચ
10.3 અંદાજપત્રના પ્રકારો	10.11 ભારતના વિવિધ સ્તરની સરકારોના અંદાજપત્રનો ખ્યાલ
10.4 સમતોલ અંદાજપત્ર	10.11.1 કેન્દ્ર સરકારના અંદાજપત્રનો ખ્યાલ
10.4.1 સમતોલ અંદાજપત્રના ફાયદા	10.11.2 રાજ્યના અંદાજપત્રના ખાતા અને તેની મહત્વની વિગતો
10.4.2 સમતોલ અંદાજપત્રના ગેરફાયદા	10.11.3 સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સંસ્થાઓના અંદાજપત્રનો ખ્યાલ
10.5 અસમતોલ અંદાજપત્ર	10.12 પંચાયતનાં કાર્યો અને આવકનો સ્રોત
10.5.1 ખાધવાળું અંદાજપત્ર	10.12.1 પંચાયતની આવકનાં સાધનો
10.5.2 પુરાંતવાળું અંદાજપત્ર	10.12.2 પંચાયતનાં કાર્યો - ખર્ચ-સ્થાનો
10.6 ખાધવાળા અંદાજપત્રના ફાયદા	10.13 અંદાજપત્રની ખાધના પ્રકારો
10.7 ખાધવાળા અંદાજપત્રના ગેરફાયદા	10.13.1 મહેસૂલી ખાધ
10.8 પુરાંતવાળા અંદાજપત્રના ફાયદા	10.13.2 અંદાજપત્રની ખાધ
10.9 પુરાંતવાળા અંદાજપત્રના ગેરફાયદા	10.13.3 રાજકોષિય ખાધ
	10.13.4 પ્રાથમિક ખાધ
	10.14 અંદાજપત્રની અસરો

પ્રસ્તાવના (Introduction)

મિશ્ર અર્થતંત્રવાળા ભારતમાં રાજ્યની આર્થિક પ્રવૃત્તિ અગત્યનું સ્થાન ધરાવે છે. દેશના આર્થિક વિકાસ અને તે માટે જરૂરી આંતર મૂડીમાળખું ઊભું કરવાની જવાબદારી રાજ્યે સ્વીકારી અને આયોજનપંચ (હવે નીતિઆયોગ)ની રચના કરી યોજનાબદ્ધ આર્થિક વિકાસ શરૂ થયો. આજના આર્થિકયુગમાં, નાણાં આધારિત અર્થતંત્રમાં કોઈ પ્રવૃત્તિ એવી નથી જેનું ખર્ચ ન હોય. હા. એક વ્યક્તિ જે નથી ચૂકવતી તે બીજી કોઈ વ્યક્તિ ચૂકવે છે. એટલે રાજ્ય પણ આર્થિક પ્રવૃત્તિ કરે તો તેનું ખર્ચ હોય છે અને આ ખર્ચને પહોંચી વળવા તેણે આવક મેળવવાના પ્રયત્ન કરવા પડે છે.

લોકશાહી દેશમાં સરકાર કોઈ પણ કામ પ્રજાના ચૂંટેલા પ્રતિનિધિઓની મંજૂરી વગર કરી શકતી નથી માટે આવક મેળવવા અને ખર્ચ કરવા માટે પણ તેણે મંજૂરી લેવી પડે છે. પ્રજાના પ્રતિનિધિઓની સભા એટલે સંસદ. સરકારે પણ આ સંસદ પાસે ખર્ચ અને આવક માટે મંજૂરી મેળવવા જવું પડે છે. આવનારા વર્ષ માટે સરકાર જાહેર ખર્ચ તથા આવક મેળવવા માટે સંસદ સમક્ષ જે અંદાજો મૂકે છે તેને અંદાજપત્ર કહેવામાં આવે છે.

ભારતમાં સત્તાની ત્રિસ્તરીય વહેંચણી થયેલી છે : (1) કેન્દ્ર સરકાર (2) રાજ્ય સરકાર તથા (3) સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સંસ્થાઓ. (દા.ત., મ્યુનિસિપાલિટી) આ ત્રણેય સત્તાઓ વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ પાછળ ખર્ચ પણ કરે છે અને આ ખર્ચને પહોંચી વળવા આવક પણ મેળવે છે માટે આ ત્રણેય સત્તાસ્થાનોના બજેટની માહિતી મેળવવી જરૂરી છે.

ભારતના બંધારણમાં કેન્દ્ર અને રાજ્ય વચ્ચે તેમણે કરવાનાં કાર્ય તથા મેળવવાની આવકનાં સાધનોની વહેંચણી કરવામાં આવી છે જેને સમવાય વ્યવસ્થા કહેવામાં આવે છે.

બંધારણમાં સમવાયી વ્યવસ્થાએ કેન્દ્ર, રાજ્ય તથા સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સંસ્થાઓએ કરવાનાં કામ તથા તે માટેનાં આર્થિક સાધનો ફાળવાયાં છે તેમાં કેન્દ્ર સરકારે કરવાનાં કાર્ય, રાજ્ય સરકારે કરવાનાં કાર્ય, સ્થાનિક સરકારે કરવાનાં કાર્ય જણાવાયાં છે. દેશ માટે અત્યંત મહત્વ ધરાવતા અને વ્યાપક અસરવાળાં કાર્યો કેન્દ્ર સરકારને સોંપવામાં આવ્યાં. દા.ત., સંરક્ષણ, રેલવે, વસ્તી-ગણતરી વગેરે તથા રાજ્ય અસરકારક તથા પ્રજાને સીધી અસર કરનારાં કામ સોંપવામાં આવ્યાં. દા.ત., શિક્ષણ, કાયદો, વ્યવસ્થા વગેરે જ્યારે સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સત્તાને સ્થાનિક મહત્વવાળી અને પ્રાથમિક સેવાઓ સોંપવામાં આવી. દા.ત., સ્ટ્રીટલાઇટ, સફાઈ, ડ્રેનેજ પાણી વગેરે.

સરકારો અને સંસ્થાઓ પોતાને સોંપવામાં આવેલ કાર્ય કરવા માટે ખર્ચ કરે છે અને આ ખર્ચને પહોંચી વળવા આવક મેળવે છે. જે-તે સત્તા દ્વારા આ ખર્ચ અને આવકના અંદાજો રજૂ કરાય તે અંદાજપત્ર કહેવાય.

10.1 અંદાજપત્રનો અર્થ (Meaning of a Budget)

સરકાર દ્વારા આવનારા નાણાકીય વર્ષ માટે રજૂ કરવામાં આવનાર ખર્ચ અને આવકના અંદાજોના હિસાબપત્રને અંદાજપત્ર કહેવામાં આવે છે.

આમ અંદાજપત્ર આવનારા વર્ષના આવક-ખર્ચના અંદાજિત હિસાબો દર્શાવે છે.

અંદાજપત્રના અર્થમાંથી ફલિત થતી બાબતો :

અંદાજપત્રના અર્થમાંથી નીચેની બાબતો ફલિત થાય છે.

- (1) અંદાજપત્ર ખર્ચ અને આવકના અંદાજિત આંકડા આપે છે.
- (2) તે આવનારા નાણાકીય વર્ષના સંદર્ભે જ રજૂ થાય છે, માટે આ અંદાજો ચોક્કસ સમયગાળા માટે છે એમ કહી શકાય.
- (3) દરેક સરકારના અંદાજપત્રનો મુખ્ય હેતુ દેશના આર્થિક વિકાસ અને પ્રજાના કલ્યાણનો છે.
- (4) દરેક સરકારે પોતાના અંદાજપત્રને અમલમાં મૂકતા પહેલાં લોકસભા, વિધાનસભા કે સ્થાનિક સભાની મંજૂરી મેળવવી પડે છે.

(5) અંદાજપત્ર સામાન્ય રીતે કેન્દ્ર કે રાજ્ય સરકારના નાણામંત્રી રજૂ કરે છે.

10.2 અંદાજપત્રના ઉદ્દેશ્યો (Purpose of a Budget)

આવનારા નાણાકીય વર્ષમાં આવક અને ખર્ચના જે અંદાજો નક્કી કરવામાં આવે છે તેના ચોક્કસ ઉદ્દેશો છે જે નીચે મુજબ છે :

10.2.1 સત્તાસમૂહોની મંજૂરી મેળવવી : સરકારે ખર્ચ અને આવક મેળવવા માટે લોકશાહી સત્તામંડળની મંજૂરી લેવી જરૂરી હોય છે. અંદાજપત્ર એ સરકારને મંજૂરી મેળવવા માટે રજૂ કરેલી અંદાજિત દરખાસ્ત છે. દા.ત., સંસદમાં કેન્દ્રિય બજેટ દ્વારા સરકાર પહેલાં સંસદ પાસે મંજૂરી માંગે છે કે, આવનારા વર્ષમાં સરકાર આ પ્રકારે ખર્ચ અને આવક કરવા માંગે છે.

10.2.2 સંસાધનો અને જવાબદારીઓનો અંદાજ મેળવવા : જાહેર સત્તાઓ દ્વારા બજેટ રજૂ કરવાનો એક ઉદ્દેશ એ છે કે તેને આવનારા વર્ષમાં કરવાનાં કામની જવાબદારીનો ખ્યાલ આવે છે અને તે આવનારા વર્ષમાં ક્યાંથી આવક મેળવી શકશે. તેની શક્યતા તપાસે છે.

10.2.3 સાધન-ફાળવણીને યોગ્ય દિશા મળે છે : અંદાજપત્ર તૈયાર કરવાના લીધે જ હેતુઓ મુજબ સાધન-ફાળવણી થાય છે. અંદાજપત્ર તૈયાર કર્યા વગર ખર્ચ થાય તો એક જ બાબત પાછળ ખર્ચ થઈ જાય અને બીજી બાબતો બાકી રહી જાય. આવું ન થાય તે માટે ખર્ચ પહેલાં જ ફાળવણી નક્કી કરવી જરૂરી છે.

10.2.4 પ્રજાની જાણકારી માટે : સરકારે અંદાજપત્ર એટલા માટે રજૂ કરવું જોઈએ કારણ કે નાગરિકોને ખબર પડે છે કે હવે અર્થતંત્રમાં શું થશે. ક્યા ક્ષેત્રમાં રોકાણ થશે ! કઈ વસ્તુ મોંઘી થશે ! કઈ વસ્તુ પર કરવેરા લાગશે !

આમ અંદાજપત્ર આર્થિક આયોજનનો એક ભાગ જ છે. સરકારને નીતિઓ નક્કી કરવામાં તથા તેની દિશા નક્કી કરવામાં મદદરૂપ થાય છે.

10.3 અંદાજપત્રના પ્રકારો (Types of Budget)

અંદાજપત્ર બે પ્રકારના હોય છે :

- (1) સમતોલ અંદાજપત્ર
- (2) અસમતોલ અંદાજપત્ર
 - (a) ખાધવાળું (b) પુરાંતવાળું

હિસાબી નિયમો મુજબ તો તમામ અંદાજપત્રો સમતોલ જ હોય છે, કારણ કે તેની બંને બાજુએ સરખું નાણાકીય મૂલ્ય બતાવાય છે, પરંતુ વાસ્તવમાં રાજ્યના અંદાજપત્રો સમતોલ અથવા અસમતોલ હોય છે.

10.4 સમતોલ અંદાજપત્ર (Balanced Budget)

આવક અને ખર્ચના વાસ્તવિક અંદાજો પ્રમાણે સમતોલ અંદાજપત્ર એટલે એવું અંદાજપત્ર જ્યાં સરકારનો અંદાજિત ખર્ચ તેની અંદાજિત આવક જેટલો જ હોય. આ આદર્શ સ્થિતિ, જ્યાં સરકારના ખર્ચ અને આવકના અંદાજો સરખા હોય. વિકસતા દેશો માટે આવું અંદાજપત્ર બિનવ્યવહારું છે. જ્યારે અમુક વિકસિત દેશોમાં સંરક્ષણ અને વૃદ્ધિ-દર વધારવા માટે રાજ્ય વધુ ખર્ચ કરે છે અને અંદાજપત્ર વાસ્તવમાં સમતોલ હોતું નથી.

10.4.1 સમતોલ અંદાજપત્રના ફાયદા : આવક અને ખર્ચના અંદાજ સરખા હોય તેવા સમતોલ અંદાજપત્રના ફાયદા નીચે મુજબ છે :

- (1) આર્થિક સ્થિરતા જળવાઈ રહે છે.
- (2) આવક અને ખર્ચના અંદાજો સરખા રહે તે માટે સરકાર બિનજરૂરી ખર્ચ તથા બિનજરૂરી વેરા ઘટાડે છે.
- (3) પ્રજા પર બોજ વધતો નથી.

10.4.2 સમતોલ અંદાજપત્રના ગેરફાયદા :

- (1) સરકાર સમતોલ અંદાજપત્ર ટકાવવા માટે જરૂરી ખર્ચ ઘટાડે તો પ્રજાના કલ્યાણ પર અસર પડે છે.
- (2) સરકાર ખર્ચ ન ઘટાડે અને સમતોલ અંદાજપત્ર જાળવવા વેરા વધારે તો પ્રજા પર બોજ વધે, તો તે આર્થિક વિકાસને અવરોધરૂપ બને.

ઑડમસ્મિથે સમતોલ અંદાજપત્રની તરફેણ કરી હતી, પરંતુ જે. એમ. કેઈન્સે અસમતોલ અંદાજપત્રની ભલામણ કરી હતી. કેઈન્સના મત મુજબ અર્થતંત્રમાં રોજગારી ટકાવી રાખવા રાજ્યે (સરકારે) વધુ ખર્ચ કરવો આવશ્યક બને છે.

10.5 અસમતોલ અંદાજપત્ર (Unbalanced Budget)

આ પ્રકારના અંદાજપત્રમાં અંદાજિત આવક અને અંદાજિત ખર્ચ સરખા થતા નથી. આવી અસમતુલા બે રીતે હોય :

- (1) પાધવાળું અંદાજપત્ર (2) પુરાંતવાળું અંદાજપત્ર.

10.5.1 પાધવાળું અંદાજપત્ર : સરકારની અંદાજિત ખર્ચ જ્યારે સરકારની અંદાજિત આવક કરતાં વધુ હોય તેવું અંદાજપત્ર પાધવાળું કહેવામાં આવે છે.

પાધવાળું અંદાજપત્ર = અંદાજિત ખર્ચ > અંદાજિત આવક

વિકસતા દેશોમાં સરકારો આર્થિક વિકાસ માટે ખૂબ જાહેર ખર્ચ કરતા હોય છે. સંરક્ષણ, શિક્ષણ, સામાજિક સેવાઓ વગેરે પાછળ ખર્ચ થાય છે. આથી સરકાર પાસે આવકનાં સાધનો ઓછાં હોય છે, કરવેરા ભરવાની ક્ષમતા લોકોમાં ઓછી હોય છે. માટે આવક કરતાં ખર્ચ વધારે થાય છે અને પાધવાળું અંદાજપત્ર બને છે.

10.5.2 પુરાંતવાળું અંદાજપત્ર : અંદાજિત ખર્ચ કરતાં અંદાજિત આવક વધારે હોય તેવું અંદાજપત્ર પુરાંતવાળું અંદાજપત્ર કહેવામાં આવે છે. આવા અંદાજપત્ર પાસ કરીને વિકસિત દેશોમાં જોવા મળે છે. અહીં સરકારનું ખર્ચ ઓછું અને આવક વધારે હોવાથી પુરાંતવાળું હોય છે.

10.6 પાધવાળા અંદાજપત્રના ફાયદા (Merits of a Deficit Budget)

- (1) આવા અંદાજપત્ર વિકાસલક્ષી અને કલ્યાણલક્ષી ગણવામાં આવે છે.
- (2) મંદીના અર્થતંત્રમાં પાધવાળા અંદાજપત્રથી ખર્ચ દ્વારા રોજગારી સર્જી શકાય છે. આવા અંદાજપત્ર આર્થિકવૃદ્ધિ વધારવામાં મદદ કરે છે.
- (3) પાધવાળા અંદાજપત્રમાં કરવેરાનો બોજો ઓછો હોય છે.

10.7 પાધવાળા અંદાજપત્રના ગેરફાયદા (Demerits of a Deficit Budget)

- (1) કેટલીક વખત સરકાર વધુ પડતો ખર્ચ કરીને તેને પૂરો કરવા દેવું કરે છે અને દેવાનો બોજ વધે છે.
- (2) સરકારના ખર્ચ પર નિયંત્રણ રહેતું નથી.
- (3) પ્રજાએ કરવેરા દ્વારા ચૂકવેલાં નાણાંનો બિનકાર્યક્ષમ ખર્ચ થાય છે.

10.8 પુરાંતવાળા અંદાજપત્રના ફાયદા (Merits of a Surplus Budget)

(1) પુરાંતવાળા અંદાજપત્રથી રાજ્ય કુગાવાના સમયે પ્રજા પાસેથી વધુ વેરા લઈ પ્રજા પાસેનું અધિક ધન ખેંચી લઈ શકે અને કુગાવાને કાબૂમાં લાવી શકે.

(2) પુરાંતવાળા અંદાજપત્રમાં સરકારે ખર્ચને પહોંચી વળવા માટે દેવું કરવું પડતું નથી.

(3) પ્રજા પર ભવિષ્યમાં કરવેરાનો બોજો પડતો નથી.

10.9 પુરાંતવાળા અંદાજપત્રના ગેરફાયદા (Demerits of a Surplus Budget)

(1) પુરાંતવાળા અંદાજપત્ર માટે સરકાર જો સામાજિક કલ્યાણ અને વિકાસનાં કાર્યો માટે જરૂરી ખર્ચ પણ ન કરે તો વિકાસને વિપરીત અસર પહોંચે છે.

(2) મંદીના સમયમાં સરકાર પુરાંતવાળા અંદાજપત્ર માટે નાણાંને પકડી રાખે તો અર્થતંત્રમાં મૂડીરોકાણ, રોજગારી અને ઉત્પાદન પર અસર પડે છે.

(3) જો દર વર્ષે પુરાંત વધતી જ જાય તો પછી સરકાર તેનું શું કરશે તે પ્રશ્ન મોટો થતો જાય છે. માટે પુરાંતવાળા અંદાજપત્રની પણ મર્યાદા ઊભી થાય.

10.10 અંદાજપત્રનાં ખાતાઓ (Accounts of a Budget)

અંદાજપત્રની સમજૂતી મેળવવા માટે વિવિધ ખાતાની સમજૂતી મેળવવી જરૂરી છે. એકાઉન્ટની રીતે અંદાજપત્રના હિસાબી ખાતાના બે મુખ્ય ભાગ પડે છે : (I) જમાબાજુ જ્યાં, રાજ્યની આવકો નોંધાય છે અને (II) ખર્ચબાજુ, જ્યાં રાજ્યના ખર્ચ નોંધાય છે. આવક અને ખર્ચની બંને બાજુનાં મુખ્ય પાસા નીચે મુજબ છે :

10.10.1 આવકબાજુ : અંદાજપત્રની આવકબાજુએ બે ભાગ પાડી શકાય : (1) મહેસૂલી આવક (2) મૂડી આવક.

10.10.1.1 મહેસૂલી આવક : સરકારને પ્રત્યક્ષ તથા પરોક્ષ કરવેરા દ્વારા જે આવક થાય છે, જાહેર ક્ષેત્રના નફા પેટે જે આવકો મળે છે, વિવિધ પ્રકારની ફી કે દંડ પેટે જે રકમ મળે છે તે મહેસૂલી આવક છે. આવી આવક ચાલુ વર્ષની પ્રવૃત્તિઓથી પ્રાપ્ત થતી ગણાય છે.

10.10.1.2 મૂડી-આવક : રાજ્યએ દેશના બજારમાંથી અને વિદેશમાંથી મેળવેલી લોન, મધ્યસ્થ બેન્કમાંથી લીધેલ કરજ તથા ટ્રેઝરી બિલોના વેચાણ તેમજ વિમૂડીકરણમાંથી થતી આવકો મૂડી ખાતાની આવકો છે.

10.10.2 ખર્ચબાજુ : અંદાજપત્રની ખર્ચબાજુને બે ભાગમાં મૂકી શકાય : (1) મહેસૂલી ખર્ચ (2) મૂડીનો ખર્ચ.

10.10.2.1 મહેસૂલી ખર્ચ : સરકાર વિવિધ જાહેર સેવાઓ પાછળ જે ખર્ચ કરે છે. જેમકે, કર્મચારીઓને પગાર-ભથ્થા ચૂકવવા, રાજ્યોને મદદ કરવી, સંરક્ષણ, સબસિડી વગેરે માટે જે ખર્ચ છે તે મહેસૂલી ખર્ચ થાય છે.

10.10.2.2 મૂડીખર્ચ : સરકાર દેવાની ચૂકવણીઓ કરે, રાજ્ય સરકારો, અન્યને જે કરજ આપે, સામાજિક તથા સંરક્ષણક્ષેત્રે મૂડીખર્ચ કરે તે મૂડીખાતાનો ખર્ચ છે.

આમ અંદાજપત્રને બે ખાતામાં વહેંચી શકાય :

(A) મહેસૂલી ખાતુ જ્યાં મહેસૂલી આવક અને મહેસૂલી ખર્ચની નોંધણી થાય તથા (B) મૂડી ખાતુ જ્યાં મૂડી-આવક અને મૂડીખર્ચ નોંધવામાં આવે છે.

10.11 ભારતના વિવિધ સ્તરની સરકારોના અંદાજપત્રનો ખ્યાલ (Idea of Budgets of Different Tiers of Governments in India)

ભારતીય સમવાયતંત્ર ત્રિસ્તરીય છે માટે હવે આપણે આ ત્રણેય કેન્દ્ર, રાજ્ય અને સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સંસ્થાના અંદાજપત્રનો ખ્યાલ મેળવીશું.

10.11.1 કેન્દ્ર સરકારના અંદાજપત્રનો ખ્યાલ : ભારતમાં કેન્દ્ર સરકાર વતી દેશના નાણામંત્રી આવનારા નાણાકીય વર્ષમાં થનારા ખર્ચ અને આવકના અંદાજો લોકસભામાં રજૂ કરે છે. મોટે ભાગે ફેબ્રુઆરી માસની અંતિમ તારીખે રજૂ કરવામાં આવે છે અને માર્ચ મહિના દરમિયાન સંસદમાં તેના પર ચર્ચા-વિચારણા કર્યા બાદ તેને મંજૂર કરવામાં આવે છે અને 1^મ એપ્રિલથી તેનો અમલ કરવામાં આવે છે.

કેન્દ્ર સરકારના અંદાજપત્રની મહત્વની વિગતો નીચે મુજબ છે :

મહેસૂલી ખાતું	
↓ આવક (જમા)	↓ ખર્ચ (ઉધાર)
(1) કર-આવક	(1) બિનઆયોજિત ખર્ચ (યોજનામાં ન હોય તેવા)
(A) પ્રત્યક્ષ કરવેરાથી પ્રાપ્ત થતી આવકો (B) પરોક્ષ કરવેરાથી પ્રાપ્ત થતી આવકો	(A) વ્યાજની ચૂકવણી (રાજ્ય/સરકારે ભૂતકાળમાં લીધેલા ધિરાણ પર ચૂકવવાનું વ્યાજ) (B) સામાજિક સેવાઓ જેવી કે શિક્ષણ, સ્વાસ્થ્ય, પાયાની સુવિધા પાછળ થતો ખર્ચ, વહિવટી સેવા પાછળ થતો ખર્ચ, સામાન્ય સેવાઓ પાછળ થતો ખર્ચ (C) આર્થિક સેવાઓ જેવી કે ખેતી, ઉદ્યોગ, વીજળી, વાહનવ્યવહાર. ટેકનોલોજી પાછળ થતો ખર્ચ (D) રાજ્ય સરકાર અને કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશોને અપાતું અનુદાન અને સહાય (E) સંરક્ષણ પાછળ થતું ખર્ચ (F) સબસિડી (G) પેન્શન, પગાર વગેરે
(2) કર સિવાયની આવકો	(2) આયોજિત ખર્ચ (યોજનામાં હોય તેવા)
(A) સરકારે આપેલા ધિરાણ પર મળનારા વ્યાજની આવક (B) જાહેર ઉદ્યોગમાંથી મળેલા નફા અને ડિવિડન્ડની આવક (C) જાહેર સેવા-સુવિધામાંથી પ્રાપ્ત ફી તથા દંડની આવક (D) વિદેશોમાંથી પ્રાપ્ત થતું સહાયક અનુદાન	(A) ખેતી, ઉદ્યોગો, સિંચાઈ, સૂચના, પ્રસારણ, ઊર્જા, ખનીજ, વાહનવ્યવહાર અન્ય ક્ષેત્રો પાછળ થતો આયોજિત ખર્ચ (B) કેન્દ્ર અને રાજ્ય શાસિત પ્રદેશોને અપાતી સહાય
મૂડી ખાતું	
↓ આવક (જમા)	↓ ખર્ચ (ઉધાર)
(1) ઋણ-વસૂલી (Recovery of Loans) (2) દેવાથી પ્રાપ્ત થતી આવક (3) અન્ય આવક દા.ત., વિમૂડીકરણમાંથી થતી આવક, નાની બચત યોજનામાંથી થતી આવક	(1) ઋણની પુનઃચૂકવણી (2) અન્ય સરકારને અપાતા ધિરાણ પાછળ થતો ખર્ચ (3) સામાજિક અને આર્થિક ક્ષેત્રોમાં થતો મૂડીખર્ચ (4) સંરક્ષણક્ષેત્રે થતો મૂડીખર્ચ

નોંધ : કેન્દ્ર સરકારના ખર્ચનું વર્ગીકરણ આયોજિત અને બિનઆયોજિત ખર્ચ તરીકે થાય છે જ્યારે રાજ્ય સરકારના ખર્ચનું વર્ગીકરણ વિકાસલક્ષી અને બિનવિકાસલક્ષી ખર્ચ તરીકે થાય છે.

વિકાસલક્ષી ખર્ચ એટલે એવો ખર્ચ જેના થકી આર્થિક વિકાસને પ્રત્યક્ષ અને સીધો વેગ મળે છે. દા.ત., સિંચાઈની સગવડો બિનવિકાસલક્ષી ખર્ચ જે સીધો વિકાસલક્ષી બાબતો પાછળ થતો નથી. પણ પરોક્ષ રીતે લાંબે ગાળે વિકાસને અસર કરી શકે છે. દા.ત., પેન્શનની ચૂકવણી માટેનો ખર્ચ.

10.11.2 રાજ્યના અંદાજપત્રના ખાતા તથા તેની મહત્વની વિગતો : ભારતમાં રાજ્ય સરકાર પાસે કેન્દ્ર સરકાર કરતાં ઓછા ઉત્પાદક વેરાઓ છે અને જવાબદારી વધારે છે તે સંદર્ભે રાજ્ય સરકારનું અંદાજપત્ર નીચે મુજબ સમજી શકાય :

રાજ્ય સરકારનું મહેસૂલી ખાતું	
આવક (જમા)	ખર્ચ (ઉધાર)
(1) કેન્દ્રીય વેરાઓમાંથી મળેલો હિસ્સો (નાણાપંચની ભલામણ મુજબ) (2) રાજ્યના કરવેરાની આવકો (A) ખેતીની આવક ઉપરનો કર જે હાલમાં લેવાતો નથી. (B) જમીન-મહેસૂલ (C) સ્ટેમ્પ ડ્યૂટિ (D) રાજ્યની આબકારી જકાત (E) વેચાણવેરા/મૂલ્યવર્ધિત કર (F) વાહન-કર (G) વીજળી પરનો વેરો (H) મનોરંજનનો કર (I) અન્ય કરવેરા (3) અન્ય આવકો : અનુદાન, દાન, ભેટ	(1) વિકાસલક્ષી (A) સામાજિક સેવાઓ જેવી કે શિક્ષણ, આરોગ્ય, પોષણ, પાણી પુરવઠો પછાત વર્ગોનું કલ્યાણ વગેરે પાછળ થતો ખર્ચ (B) આર્થિક સેવાઓ જેવી કે કૃષિ, ગ્રામીણવિકાસ, સિંચાઈ, ઉદ્યોગ, પરિવહન, સંચાર, વિજ્ઞાન, ટેકનોલોજી વગેરે પાછળનો ખર્ચ (2) બિનવિકાસલક્ષી (A) સામાન્ય સેવાઓ જેવી કે વહીવટીય સેવાઓ, પેન્શન અને નિવૃત્તિના લાભ, નાણાકીય સેવાઓ વગેરે પાછળ થતો ખર્ચ (B) અન્ય ખર્ચ : સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સંસ્થાઓને અપાતા અનુદાન

રાજ્ય સરકારનું મૂડીખાતું	
આવક (જમા)	ખર્ચ (ઉધાર)
(1) જાહેર દેવું (A) રાજ્ય સરકારનું આંતરિક દેવું (B) કેન્દ્ર તરફથી મળતી લોન અને પેશગીઓ (C) પ્રોજેક્ટ માટે કેન્દ્ર સરકાર તરફથી મળતી પેશગીઓ (2) અન્ય સરકારોને આપેલી લોન અને પેશગીઓની વસૂલાત (3) અન્ય મૂડીઆવક દા.ત., વિમૂડીકરણમાંથી પ્રાપ્ત થતી મૂડીઆવકો	(1) વિકાસલક્ષી (A) સામાજિક સેવાઓ પાછળ થતો મૂડીખર્ચ (B) આર્થિક સેવાઓ પાછળ થતો મૂડીખર્ચ (2) બિનવિકાસલક્ષી (A) સામાન્ય સેવાઓ પાછળ થતો મૂડીખર્ચ (B) જાહેર દેવાની ચૂકવણી (C) અન્ય ખર્ચ : રાજ્ય દ્વારા સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સંસ્થાઓને, સરકારોને અપાતી લોન અને પેશગીઓ

10.11.3 સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સંસ્થાઓના અંદાજપત્રનો ખ્યાલ : આપણા દેશમાં શહેરોમાં મહાનગરપાલિકા, નગરોમાં નગરપાલિકા, ગ્રામપંચાયતો, તાલુકા પંચાયતો અને જિલ્લા પંચાયતો એ સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સંસ્થા તરીકે કામ કરે છે. બંધારણે આ સત્તામંડળોને કરવાનાં કામ તથા ઉઘરાવાપાત્ર વેરાની છૂટ આપી છે. પંચાયતીરાજના કાયદા દ્વારા સંસદે પંચાયતોને વધારે આર્થિક મુજબૂતી આપી છે.

સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સંસ્થાઓએ કરવાના મહત્વનાં કામમાં નળ, ગટર અને રસ્તાની સ્વચ્છતા, જાહેર સ્વાસ્થ્ય, પાણીપુરવઠો, જાહેર રસ્તાનું વીજળીકરણ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.

મ્યુનિસિપલ કોર્પોરેશનના અંદાજપત્રનો ખ્યાલ મહેસૂલી ખાતું	
આવક (જમા)	ખર્ચ (ઉધાર)
(1) રાજ્ય તરફથી સ્થાનિક સરકારને આવક પ્રાપ્ત થાય. (A) અનુદાન, સબસિડી (B) સરકારની યોજના માટે રાજ્ય સરકાર તરફથી મળતો ફાળો	(1) અનુદાન-સબસિડી મેળવવા માટે આપવાનો થતો ફાળો
(2) જકાત (ઑક્ટ્રોય) (ગુજરાતમાં નાબૂદ કરવામાં આવી છે.)	(2) ધિરાણ લેવા માટે થતો ખર્ચ
(3) પ્રોપર્ટી ટેક્સ : (મિલકતવેરો) (A) સામાન્ય વેરો (B) પાણીવેરો (C) વેકન્ટ લેન્ડ ટેક્સ (પડતર જમીનવેરો)	(3) સ્થાપના-ખર્ચ Establishment Exp. દા.ત., પગાર, પેન્શન વગેરે પાછળ થતો ખર્ચ
(4) અન્ય વેરા : (A) વાહનવેરો (B) મનોરંજનવેરો (C) શિક્ષણવેરો	(4) વહીવટીય ખર્ચ : સ્ટેશનરી વગેરે ખર્ચ
(5) વેરા સિવાયની આવક : કાયદા મુજબ વસૂલ થયેલ આવક (A) મ્યુનિસિપલના માલિકીની મિલકતના વપરાશની ફી (B) જાહેર જગ્યા પર વસૂલ કરાયેલ ફી (C) જાહેર સેવાના બદલામાં લેવાયેલ ફી વગેરે.	(5) વીજળી, બળતણ-ખર્ચ
	(6) મરામત, નિભાવ-ખર્ચ
	(7) સ્થાનિક સરકાર દ્વારા યોજાતા કાર્યક્રમ માટે થતો ખર્ચ

મૂડી ખાતું	
આવક (જમા)	ખર્ચ (ઉધાર)
(1) રાજ્ય સરકારનું અનુદાન (2) માલિકીની મિલકતમાંથી મૂડીલાભ (3) ઋણ (ઉછીના લીધા તે) (4) અન્ય. દા. ત., રાજ્ય સરકાર પાસેથી આવાસ યોજના માટે મળતી મૂડી.	(1) આંતરમાળખાકીય સુવિધા માટે થતો ખર્ચ (2) વાહનવ્યવહારનાં સાધનો (3) સાધનો, મશીનરી પાછળ થતો ખર્ચ

10.12 પંચાયતનાં કાર્યો અને આવકનો સ્ત્રોત (Functions of a Panchayat and Sources of its Revenue)

‘પંચાયત’ એટલે ‘પાંચ વ્યક્તિની સભા’. ભારતમાં સ્થાનિક શાસનમાં નિર્ણયની પ્રક્રિયાનું આ માળખું વર્ષો જૂનું છે. ભારતના બંધારણ મુજબ દરેક ગ્રામપંચાયત પોતાના ગામ માટે વિકાસ અને સામાજિક ન્યાયની યોજના બનાવી શકે છે. પંચાયતમાં ગ્રામસભા દ્વારા નિર્ણયો થાય છે અને રાજ્યના નાણાપંચની ભલામણ મુજબ પંચાયતને નાણાં ફાળવાય છે. પંચાયતીરાજના ધારાએ પંચાયતોને વધુ નાણાકીય મજબૂતી આપી છે. હવે કેન્દ્ર સરકાર પોતે જ પંચાયતના ખાતામાં વિકાસકાર્યો માટે સીધાં જ નાણાં જમા કરાવે છે. પંચાયતોનો રાજ્ય સરકાર પરનો આધાર ઘટ્યો છે અને નાણાકીય સમૃદ્ધિ વધી છે. નિર્ણયો લેવાની સ્વતંત્રતામાં વધારો થયો છે.

10.12.1 પંચાયતની આવકનાં સાધનો :

- (1) બંધારણ માન્ય અને રાજ્ય સરકારે મંજૂરી આપી હોય તેવા સ્થાનિક વેરા તથા દંડની રકમ
- (2) કેન્દ્ર સરકાર દ્વારા મળતું સીધું અનુદાન
- (3) રાજ્યની વિવિધ યોજનાઓના અમલ માટે પંચાયતને ફાળવાતાં નાણાં

10.12.2 પંચાયતનાં કાર્યો - ખર્ચ-સ્થાનો : પંચાયતોએ મૂળભૂત રીતે જાહેર સફાઈ, જાહેર આરોગ્ય, પાણીની સુવિધા અને રસ્તા જેવી સુવિધા માટે કામ કરવાનું હોય છે.

10.13 અંદાજપત્રની ખાધના પ્રકારો (Types of Deficits in a Budget)

અંદાજપત્રો સમતુલિત અને અસમતુલિત હોય છે. અસમતુલિત અંદાજપત્ર પુરાંતવાળું કે ખાધવાળું હોઈ શકે છે અને ખાધવાળા અંદાજપત્રમાં અંદાજપત્રની વિવિધ ખાધ નીચે મુજબ સમજી શકાય :

10.13.1 મહેસૂલી ખાધ : અંદાજપત્રમાં મહેસૂલી આવક કરતા મહેસૂલી ખર્ચ વધી જાય ત્યારે મહેસૂલી ખાધ ઉદ્ભવે છે. આ પ્રકારની ખાધ એ દર્શાવે છે કે રાજ્યના ચાલુ ખર્ચ ચાલુ આવક કરતા વધારે છે. વ્યાવહારિક તથા હિસાબી દૃષ્ટિએ આવી ખાધ તંત્રની નીચી કાર્યદક્ષતા દર્શાવે છે. મૂડીખાતાની આવકમાંથી આ ખાધ ભરપાઈ કરવાના પ્રયત્ન થઈ શકે છે.

10.13.2 અંદાજપત્રની ખાધ : અંદાજપત્રમાં બે ભાગ હોય છે : મહેસૂલી ખાતું અને મૂડીખાતું. જ્યારે મહેસૂલી અને મૂડી ખાતાની કુલ આવક કરતા મહેસૂલી અને મૂડીખર્ચ વધારે હોય ત્યારે સમગ્ર અંદાજપત્ર ખાધવાળું ગણાય માટે તેને અંદાજપત્રીય ખાધ કહેવાય.

કેન્દ્ર સરકાર અંદાજપત્રીય ખાધ પૂરી કરવા માટે રિઝર્વ બેન્ક પાસેથી ઉપાડ કરે છે જેને ખાધપુરવણી કહે છે. જ્યારે રાજ્ય સરકાર અંદાજપત્રની ખાધ પૂરવા માટે કેન્દ્ર સરકાર પાસેથી અતિરિક્ત ઉપાડ કરે છે. (ઓવરડ્રાફ્ટ)

10.13.3 રાજકોષિય ખાધ : રાજ્ય (સરકાર) બજારમાંથી જે નાણાંનું ધિરાણ મેળવે તેને મૂડી ખાતાની આવક

કહેવાય. પણ વાસ્તવિક વ્યવહારમાં તે દેવું છે. સરકારની અંદાજપત્રીય ખાધ અને સરકારે બજારમાંથી મેળવેલ દેવું એ બંનેના સરવાળાને રાજકોષીય ખાધ કહે છે. આમ, રાજકોષીય ખાધ અંદાજપત્રની ખાધ કરતાં વધુ હોય છે. રાજકોષીય ખાધ = કુલ ખર્ચ – કુલ આવક (બજારમાંથી મેળવેલા દેવા સિવાયની). અથવા અંદાજપત્રની ખાધ + બજારમાંથી મેળવેલ દેવાની રકમ.

10.13.4 પ્રાથમિક ખાધ : રાજકોષીય ખાધમાંથી વ્યાજની ચૂકવણી બાદ કરવામાં આવે તેને પ્રાથમિક ખાધ કહેવામાં આવે છે. રાજ્યને દેવાના વ્યાજની ચૂકવણી બોજો સર્જે છે. પણ આ બોજો વર્તમાનના કામને કારણે નથી. દેવું ભૂતકાળમાં થયું છે અને તેનું વ્યાજ વર્તમાનમાં છે માટે વ્યાજને બાદ કરી પ્રાથમિક ખાધ મેળવાય છે. જે ચાલુ વર્ષના આવક અને ખર્ચનો અંદાજ આપે છે. આવો ખ્યાલ આ પ્રકારની ખાધમાં વ્યક્ત કરાયો છે. પરંતુ ભારતમાં આ પ્રકારની ખાધનું નીતિવિષયક મહત્વ ગણાતું નથી.

10.14 અંદાજપત્રની અસરો (Effects of Budget)

અંદાજપત્ર અર્થતંત્ર અને સમાજને સામાન્ય રીતે નીચે મુજબની અસરો પહોંચાડે છે :

(1) આવકને ધ્યાનમાં રાખીને ખર્ચ કરવાના પ્રયાસ કરવા માટે સરકારને ફરજ પડે છે અને આમ સરકારમાં રાજકોષીય શિસ્ત લાવે છે.

(2) વિવિધ ક્ષેત્રો વચ્ચે નાણાકીય ફાળવણી આર્થિક અને સામાજિક મહત્વના ધોરણે થાય છે અને આમ સાધનોની ન્યાયી વહેંચણી થાય છે.

(3) વિવિધ ક્ષેત્રોમાં નાણાકીય ફાળવણી દ્વારા ક્ષેત્રોને મૂડીરોકાણ અંગેની દિશા આપે છે અને કરવેરા દ્વારા લોકોની વપરાશ યોગ્ય આવક (Disposable Income)ને અસર કરી માંગનું નિયંત્રણ કરે છે.

(4) કરવેરા અને ખર્ચનું સંચાલન કરી અર્થતંત્રમાં મંદી અને ફુગાવાનું નિયંત્રણ કરે છે જેથી આર્થિક સ્થિરતા જળવાય છે.

(5) અંદાજપત્ર દ્વારા રાજ્યની યોજનાના હેતુઓના સંદર્ભમાં વૃદ્ધિ અને વિકાસને દિશા મળે છે.

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના પ્રશ્નોના જવાબનો સાચો વિકલ્પ પસંદ કરી લખો :

- (1) ભારતમાં બંધારણમાં કેટલા સ્તરની સરકારનો ઉલ્લેખ છે ?
 (A) એક સ્તરીય (B) દ્વિસ્તરીય (C) ત્રિસ્તરીય (D) શૂન્ય સ્તરીય
- (2) પંચાયત એટલે શું ?
 (A) પાંચ વ્યક્તિની સભા (B) પચાસ વ્યક્તિની સભા
 (C) પાંચ સો વ્યક્તિની સભા (D) પાંચ ગામની સભા
- (3) સમતોલ અંદાજપત્રની તરફેણ કોણે કરી હતી ?
 (A) એડમસ્મિથ (B) માર્શલ (C) કેઇન્સ (D) હિક્સ
- (4) શિક્ષણ એ કોની જવાબદારી છે ?
 (A) કેન્દ્ર સરકારની (B) રાજ્ય સરકારની
 (C) સ્થાનિક સ્વરાજની સંસ્થાઓની (D) સંયુક્ત જવાબદારી
- (5) ફુગાવા સમયે સરકાર પોતાનો ખર્ચ કેવો રાખે છે ?
 (A) સ્થિર રાખે છે. (B) ઘટાડે છે. (C) વધારે છે. (D) શૂન્ય કરી નાંખે છે.

(6) કોની ભલામણ મુજબ રાજ્યોને કેન્દ્રની કર-આવકનો હિસ્સો મળે છે ?

(A) આયોજનપંચ (B) નાણાપંચ (C) નીતિઆયોગ (D) કેન્દ્ર સરકાર

(7) ભારતમાં કયા પ્રકારની ખાધનું નીતિવિષયક મહત્વ ગણાતું નથી ?

(A) મહેસૂલી ખાધ (B) અંદાજપત્રીય ખાધ (C) રાજકોષીય ખાધ (D) પ્રાથમિક ખાધ

2. નીચેના પ્રશ્નોના એક વાક્યમાં જવાબ આપો :

(1) અંદાજપત્ર એટલે શું ?

(2) અંદાજપત્રને કેટલી બાજુઓ હોય છે ? કઈ કઈ ?

(3) કેન્દ્ર અને રાજ્યની સંયુક્ત જવાબદારી હેઠળનાં કાર્યોની યાદી આપો.

(4) સામાન્ય રીતે સંસદમાં અંદાજપત્ર કોણ રજૂ કરે છે ?

(5) ખાધવાળું અંદાજપત્ર કોને કહેવાય ?

(6) સામાન્ય રીતે અંદાજપત્રના અમલનો સમયગાળો કયો હોય છે ?

(7) મહેસૂલી આવક કોને કહેવાય ?

(8) વિકાસલક્ષી ખર્ચાઓ કોને કહેવાય ?

(9) બિનવિકાસલક્ષી ખર્ચાઓમાં કયા ખર્ચાઓનો સમાવેશ થાય છે ?

(10) પંચાયતની આવકનાં સાધનો જણાવો.

3. નીચેના પ્રશ્નોના ટૂંકમાં જવાબ આપો :

(1) અંદાજપત્ર દ્વારા સંપત્તિની પુનઃ વહેંચણી કઈ રીતે થઈ શકે છે. સમજાવો.

(2) અંદાજપત્રના પ્રકારો ટૂંકમાં સમજાવો.

(3) પુરાંતવાળા અંદાજપત્રના ફાયદાઓ જણાવો.

4. નીચેના પ્રશ્નોના મુદ્દાસર જવાબ આપો :

(1) અર્થ આપો : મહેસૂલી ખાધ, અંદાજપત્રીય ખાધ, રાજકોષીય ખાધ, પ્રાથમિક ખાધ

(2) અંદાજપત્રની અસરો જણાવો.

(3) ખ્યાલો સમજાવો : (A) મૂડી-આવક (B) મૂડીખર્ચ (D) મહેસૂલી ખર્ચ

(4) રાજ્ય સરકારના મૂડીખાતાની આવક અને ખર્ચબાજુની વિગતો જણાવો.

(5) પંચાયતોનાં કાર્યો અને આવકના સ્ત્રોતો જણાવો.

5. નીચેના પ્રશ્નોના વિસ્તારપૂર્વક જવાબ આપો :

(1) અંદાજપત્રનો અર્થ આપી તેનાં ઉદ્દેશોની સમજૂતી આપો.

(2) કેન્દ્ર સરકારના અંદાજપત્રના હિસાબી ખાતાઓની વિગતો ચર્ચા કરો.

(3) રાજ્ય સરકારના અંદાજપત્ર ઉપર ટૂંક નોંધ લખો.

(4) અંદાજપત્રની ખાધના પ્રકારો સમજાવો.

અંદાજપત્ર (Budget)	: સરકાર દ્વારા આવનારા નાણાકીય વર્ષ માટે રજૂ કરવામાં આવનાર ખર્ચ અને આવકના અંદાજો
સમતોલ અંદાજપત્ર (Balanced Budget)	: જે અંદાજપત્રમાં આવક અને ખર્ચના અંદાજો સરખા હોય તેને સમતોલ અંદાજપત્ર કહેવાય.
અસમતોલ અંદાજપત્ર (Unbalanced Budget)	: જે અંદાજપત્રમાં આવક અને ખર્ચના અંદાજો સરખા ન હોય તેને અસમતોલ અંદાજપત્ર કહેવાય.
પુરાંતવાળું અંદાજપત્ર (Surplus Budget)	: જ્યારે અંદાજપત્રમાં અંદાજિત ખર્ચ કરતાં અંદાજિત આવક વધારે હોય ત્યારે તેવું અંદાજપત્ર પુરાંતવાળું અંદાજપત્ર કહેવાય.
ખાધવાળું અંદાજપત્ર (Deficit Budget)	: જ્યારે અંદાજપત્રમાં અંદાજિત ખર્ચ કરતાં અંદાજિત આવક ઓછી હોય ત્યારે આવું અંદાજપત્ર ખાધવાળું અંદાજપત્ર કહેવામાં આવે છે.
મહેસૂલ ખાતું (Revenue Account)	: મહેસૂલી આવક અને મહેસૂલી ખર્ચના અંદાજો દર્શાવતું ખાતું
મૂડીખાતું (Capital Account)	: મૂડી-આવકો તથા મૂડીખર્ચના અંદાજો દર્શાવતું ખાતું
મહેસૂલી આવક (Revenue Receipt)	: કરવેરા, કર સિવાયની આવકો મહેસૂલી આવકો છે.
મહેસૂલી ખર્ચ (Revenue Expenditure)	: સરકારના વપરાશી-ખર્ચ, પગાર-ભથ્થાં અને નાણાકીય સહાયો, અનુદાનો માટેનું ખર્ચ મહેસૂલી ખર્ચ છે.
મૂડી-આવક (Capital Receipt)	: રાજ્યએ દેશના બજારમાંથી અને વિદેશમાંથી મેળવેલી લોન, મધ્યસ્થ બેન્કમાંથી લીધેલ કરજ તેમજ વિમૂડીકરણમાંથી થતી આવકો મૂડીખાતાની આવકો છે. જેમની અસરો લાંબા ગાળામાં વર્તાય છે.
મૂડીખર્ચ (Capital Expenditure)	: જમીન-મકાન-યંત્રો, જાહેર સાહસોના શેર જેવી મૂડી બાબતો પાછળ થયેલો ખર્ચ મૂડીખાતાનો ખર્ચ છે. જેમની અસરો લાંબા ગાળામાં વર્તાય છે.
મહેસૂલી ખાધ (Revenue Deficit)	: અંદાજપત્રમાં મહેસૂલી આવક કરતાં મહેસૂલી ખર્ચ વધારે હોય ત્યારે ઉદ્ભવતી ખાધ
અંદાજપત્રીય ખાધ (Budgetary Deficit)	: જ્યારે સરકારના અંદાજપત્રમાં મહેસૂલી ખાતા તથા મૂડી-ખાતાની આવકો કરતાં મહેસૂલી ખાતા અને મૂડીખાતાનું ખર્ચ વધારે હોય ત્યારે તેને અંદાજપત્રીય ખાધ ઊભી થાય છે.
રાજકોષીય ખાધ (Fiscal Deficit)	: સરકારની અંદાજપત્રીય ખાધ અને સરકારે બજારમાંથી મેળવેલ કરજનો સરવાળો રાજકોષીય ખાધ છે. રાજકોષીય ખાધ = કુલ ખર્ચ - કુલ આવક (બજારમાંથી મેળવેલા દેવા સિવાયની).
પ્રાથમિક ખાધ (Primary Deficit)	: રાજકોષીય ખાધમાંથી વ્યાજની ચૂકવણી બાદ કરતાં બાકી રહેતી ખાધ. રાજકોષીય ખાધ - વ્યાજની ચૂકવણી = પ્રાથમિક ખાધ